

УКРАЇНІЗАЦІЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЗА ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917–1920 РР.)

Наталія БЛАГОДИР

*учениця 10 класу Колонтаївської загальноосвітньої школи I–III ступенів
Краснокутської районної ради Харківської області*

Науковий керівник – **Шмат Наталія Михайлівна**, вчителька історії

Метою роботи є дослідження основних аспектів українізації шкільної освіти на території Харківської губернії в умовах виборювання державності 1917–1920 рр.

Визначена мета передбачає виконання таких **завдань**: дати характеристику основних заходів щодо українізації шкіл на території Харківської губернії в умовах зміни влади 1917–1920 рр.; проаналізувати основні кроки щодо підготовки вчителів для української школи та технічне забезпечення шкіл в умовах реформування освіти; визначити роль «Просвіти» у вирішенні проблем побудови української школи на території Харківської губернії.

В історичній літературі поняття «українізація» більш відоме як тимчасова політика ВКП(б), яка проводилась у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття, коли уряд запроваджував українську мову в школах, пресі й інших ділянках культурного, адміністративного і господарського життя. Але цей термін широко використовувався й у період революції 1917–1920 рр. Українізація – це впровадження української культури, мови та звичаїв у різних сферах життя, а саме: соціальній, культурній, військовій, духовній та інших. Українське національне відродження дало поштовх значній частині населення повніше усвідомити себе

національною спільністю, відчуті роль і значення своєї історії, культури, мови і традицій. А тому одним з важливих завдань в роки Української революції було створення національної системи шкільної освіти шляхом її українізації.

Варто зазначити, що на 1917 р. культурно-освітня сфера Харківщини була досить розвинена. У губернському центрі діяв університет, п'ять інститутів, декілька технікумів, десятки гімназій. Було багато освітніх закладів у повітових центрах, а у більшості сіл краю функціонували початкові школи, окремих селищах – гімназії, училища тощо. Проте відсоток писемних у Харківській губернії був низьким, лише 16,8% [60, с. 131]. Тому, як бачимо, українізацію сфери шкільної освіти необхідно було проводити як у містах, так і у сільській місцевості губернії.

Лютнева революція у Російській імперії 1917 р. дала поштовх для значних змін у суспільному житті народу України, в тому числі в освітній справі. До осені 1917 р. Генеральний секретаріат освітніх справ дав дозвіл на відкриття 53 українських середніх шкіл, у тому числі було відкрито гімназії і у Харкові [2, с. 25]. І хоч усі новоутворені гімназії мали статус державних, але утримувались за рахунок пожертвувань, коштів громадських організацій. Тому

головним гальмом у розширенні мережі українських шкіл була відсутність їх державного фінансування.

Вперше питання українізації шкільної освіти в регіонах на рівні Центральної Ради було порушено І. Стешенком на засіданні від 22 квітня 1917 р. [35, с. 58–60]. Одним із проблемних регіонів названо Харківський навчальний округ, оскільки у Харкові немає людини, яка, за висловом І. Стешенка, буде організовувати українську школу. Порушується питання про звернення до Тимчасового уряду щодо призначення попечителем Харківської навчальної округи М. Сумцова.

Важливе значення для українізації навчального процесу у школах мали два всеукраїнських учительських з'їзди. Перший відбувся 5–6 квітня 1917 р. На ньому прийняли ряд постанов, що визначали шляхи здійснення українізації школи. Окремої програми українізації шкіл на першому учительському з'їзді не було прийнято, а лише визначались основні її напрямки.

Учасники Другого всеукраїнського з'їзду учителів, що проходив 10–12 серпня 1917 р., ухвалили окрему постанову «Українізація школи» [44]. В ній говорилося, що українізація усіх типів шкіл, як початкових, так і середніх, має проводитись «згідно з вимогами педагогіки». З 1 вересня 1917 р. в нижчій початковій школі навчання в усіх класах повинно проводитись українською мовою.

Але успіх справи залежав значною мірою від того, чи будуть підтримані рішення всеукраїнських учительських з'їздів окремими учителями та педагогічними колективами. Їх позицію щодо українізації шкіл можна було прослідкувати на основі обговорення в ході роботи губернських і повітових учительських з'їздів.

Так, на Харківщині одними з перших провели свій з'їзд учителі Харківського повіту наприкінці березня 1917 р. Г. Хоткевич – один з активних діячів українського національного відродження на Слобожанщині – так описує свої враження після відвідування вчительського з'їзду, що відбувся 25–26 березня 1917 р. в приміщенні Харківської повітової земської управи: «Харківські повітові учителі піднімали питання про те, чи існує український народ і українська мова. І більшістю признали, що існує. Значить була меншість, яка говорила, що ні українського народу, ні української мови нема». Одна з учительок, яка була присутня на з'їзді, уже в приватній розмові сказала: «Та я б їх усіх, тих, хто піднімає питання про хохляцьку школу – я б їх закріпачила». Розуміючи, який вплив могли мати вчителі серед місцевого населення як культурна сила в сільській місцевості, Г. Хоткевич добре уявляв наслідки подібних висловлювань: «Та вона ж стільки наговорить про величність і висоту російської культури, так ясно представить, що з мужицькою мовою ви, мовляв, і вічно зостанетесь мужиками, а з панською великорусською можуть ваші діти й панами стати – що й не диво буде появитися приговорю селян, цілого общества – ми не хочемо хохляцької школи» [55, с. 3].

Учительський з'їзд в м. Лебедин Харківської губернії, що відбувся 27 березня 1917 р., постановив залишити питання про впровадження навчання українською мовою відкритим, але все ж виніс резолюцію – вимагати від Харківського шкільного округу організації курсів українознавства. Було прийнято пропозицію пана Базавлука про заснування в м. Лебедині «Дому науки імені Т. Г. Шевченка» (сам ініціатор погодився

на пожертвування значної суми), який би став осередком учительського життя у повіті [45, с. 4]. Ще навесні 1917 р. Валківський з'їзд учителів у своїх резолюціях постановив: «З'їзд визнає потребу введення навчання на українській мові в нижчих середніх і вищих школах губернії, де українське населення має більшість» [46, с. 4]. Учительський з'їзд Богодухівського повіту, на якому були присутні 2010 делегатів, прийняв рішення і закликав учителів краю з початку навчального року ввести у всіх школах україномовне викладання. Для цього педагогам рекомендувалося протягом літніх канікул зайнятися самопідготовкою або пройти перепідготовку на повітових курсах.

15 квітня був скликаний Обласний з'їзд учителів вищої, середньої і нижчої школи [10, с. 39] щодо українізації шкіл на території Слобожанщини, на якому було ухвалено рішення про обов'язкове вивчення української мови та українознавства. 16 травня 1917 р. в м. Харкові проходив другий з'їзд педагогів середніх шкіл Харківської навчальної округи. Але питання, що розглядались Першим всеукраїнським з'їздом учителів про українізацію шкіл, були проігноровані. Всі зусилля делегатів з'їзду були спрямовані на формування професійного союзу учителів як одного з осередків Всеросійського та на вирішення проблем матеріального характеру [2, с. 43].

Були випадки, коли ініціатива створення української школи виходила від місцевого населення. Так, жителі сіл Пархомівка та Шаровка влітку 1917 р. написали листа до Богодухівської повітової земської управи з проханням, «аби діти з осені почали вчитися в українською мовою... аби діти, які будуть скінчити курс,

виходили свідомими українцями» [18, арк. 171–172].

Проте українізація початкової школи на Слобожанщині проходила дуже повільними темпами. Дані анкет, що заповнювались самими вчителями на початку 1918 року, свідчать, що у Зміївському повіті Харківської губернії з 132 початкових шкіл навчання на українській мові восени 1917 року велось лише в трьох із них, у 110 школах – на російській мові, в 7 школах – російською та українською мовами; у двох школах навчання проводилось російською мовою, але учнів також вчили читати і писати на українській мові; один учитель у відповіді на питання про мову навчання написав: «На українсько-руському», а у дев'яти анкетах немає відповіді на це питання. При цьому у 51 школі з 110, де навчання проводилось на російській мові, усі учні за національним складом були українцями і лише в 24 школах – росіянами (у 29 школах національний склад учнів був змішаний – українці, росіяни, поляки, білоруси, євреї) [11].

Отже, на початковому етапі реформування освіти на Харківщині яскраво проявились дві протилежні позиції учителів щодо проблем українізації школи. Одну з них представляли її прихильники, а іншу – ті, що ігнорували рішення з'їздів і вороже ставилися до неї. Аналізуючи хід українізації початкових шкіл на основі повідомлень, що надходили до Генерального секретаріату освіти, І. Юцишин у двох перших номерах журналу «Вільна українська школа» визнав, що «не так просто проводити в життя ... популярні гасла українізації народної освіти, як це здавалось на перший погляд». Іноді українізація однієї школи «вимагала більше клопотів, ніж заснування зовсім нової школи» [2, с. 51].

На Харківщині станом на кінець 1917/1918 навчального року з 11 повітів було українізовано лише 2 повіти, частково українізовано – 1, не українізовано також 1 повіт, а 7 інших повітів не надали такої інформації. Тоді як на Київщині з 12 повітів було українізовано 9, а на Полтавщині з 15 – 10 повітів. Загалом по Україні з 97 повітів українізовано 31, частково українізовано – 30 повітів.

Успіх українізації шкіл значною мірою залежав від ставлення учителів до цієї проблеми. Велику частину вчителів у Харківській губернії становили випускники вузів, вихідці з російських губерній. Також ще царським урядом були затверджені правила про процентну надбавку до заробітної плати чиновників російського походження, які були на службі в південно-західних губерніях [2, с. 128].

Значний спротив був і з боку регіональних керівників освітою та директорів шкіл. Наприклад, наприкінці 1917 року з 1-го реального училища м. Харкова у звіті про українізацію відписали, що в них виявилось лише 40 з 609 учнів, котрі б хотіли вивчати предмети українознавства, і педагогічна рада дозволила їм займатися цими предметами як необов'язковими за додаткову плату. Так, педагогічні ради робили все, щоб уникнути українізації [41, с. 72].

Отже, процес українізації, розпочатий Центральною Радою, проходив складно і суперечливо. Проте за короткий час березня 1917 р. – квітня 1918 р. було досягнуто деяких помітних зрушень в цьому напрямку.

Проголошений гетьман Української держави П. Скоропадський в офіційних виступах запевняв, що «на Україні має бути своя українська школа ... поруч з іншими школами. Ми нічого не хочемо

руйнувати. Старі освітні установи ми будемо оберігати, але поруч будемо будувати нові... Національна школа – основа виховання народу» [2, с. 63]. На перший погляд, позиція гетьмана П. Скоропадського із шкільних питань базувалась на розвитку національної освіти, тобто на тих же принципах, що були започатковані Центральною Радою. Але продовжити всі задуми, розпочаті попередниками, уряди Скоропадського не змогли.

На Харківщині порівняно з іншими губерніями України організоване створення комісаріатів освіти розпочалось лише з кінця квітня 1918 р., після падіння там більшовицької влади. На основі пропозицій місцевих освітян всеукраїнська шкільна рада затвердила склад комісарів освіти Харківської шкільної округи. З цього часу і розпочинається формування мережі повітових комісарів на Харківщині.

Вирішення проблем управління освітою та вироблення планів українізації шкіл розглядалось на з'їзді комісарів народної освіти, що проходив 11–14 липня 1918 р. у м. Києві. На форум прибули й губернські та повітові комісари Харківщини.

Належить підкреслити, що після з'їзду комісарів освіти відбулись позитивні зміни в напрямку українізації шкіл. Розпорядженням Міністерства освіти від 22 липня 1918 р. було звернуто увагу органів самоврядування та комісарів освітніх справ на обов'язкове введення навчання у нижчих початкових школах для українського населення українською мовою [2, с. 71]. 3 серпня 1918 р. гетьманом П. Скоропадським був затверджений закон, що встановлював обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в усіх

середніх загальноосвітніх та професійних школах, духовних і учительських семінаріях та інститутах [2, с. 72].

Із державної скарбниці виділялись кошти на друкування підручників, проведення учительських курсів та підвищення заробітної плати учителям. Передбачалося посилення державного будівництва шкіл у сільській місцевості та радикальне збільшення чисельності гімназій у містах і селах України. На реалізацію цього проекту уряд П. Скоропадського виділив 110 млн. крб. Так, на території Харківської губернії 7 вересня 1918 р. відкрилася нова українська школа у селі Борисівка (на території Гайворонського повіту, одного з 6, які відійшли до Української держави влітку 1918 р.), гімназії у Котельві, Мерефі, Вільшані [29, с. 4].

На території Харківської області станом на листопад 1918 р. кількість однокласних початкових шкіл становила 6772 шкільних комплексів, двокласних – 295 шкіл [2, с. 73].

За часів Української держави гетьмана П. Скоропадського Міністерство народної освіти і мистецтва розробило і видало значну кількість державних документів, що стосувались реформування шкільної освіти. Лише за період з 12 травня по 24 жовтня 1918 р. видано 72 закони і розроблено 35 законопроектів, які були передані на розгляд до Ради Міністрів [2, с. 81]. Усі вони стосувались організації роботи школи та її українізації.

Восени 1918 р. після переможного антигетьманського повстання була відновлена Українська Народна Республіка, на чолі якої стояла Директорія. У надзвичайно складних внутрішньополітичних умовах, перебуваючи весь час у стані війни, вона продовжувала лінію

попередників, спрямовану на розвиток національної школи, доступної для широких верств населення.

Одним із головних напрямків реформування шкільної освіти за часів Директорії стало впровадження української мови в навчальний процес. Було затверджено Закон про державну мову в УНР, за яким українська мова стала обов'язковою для вжитку в усіх урядових і громадських установах. Наказом міністра народної освіти І. Огієнка від 30 січня 1919 р. було визначено, що «викладовою мовою в усіх школах України: вищих, середніх та нижчих, повинна бути мова українська» [59]. Проте в умовах внутрішньої державної нестабільності добитись неухильного виконання як державних законів, так і відомчих наказів та інструкцій було неможливо.

По суті, процес реального реформування школи за часів Директорії тривав по всій території України недовго і був перерваний агресією радянської Росії та держав Антанти. Значний вплив на стабільність у державі мала внутрішня анархія, з якою керівники Директорії не могли нічого вдіяти. В деяких регіонах та населених пунктах України влада змінювалась у 1919 р. десятки разів.

З другим встановленням радянської влади в Україні навесні 1919 р. на певний період дещо стабілізувалася політична ситуація в краї. До цього всього Раднарком УСРР, підтримуючи культурну політику попередніх українських урядів, виділив на культурно-освітню роботу значні кошти. Це дало можливість продовжувати розбудову шкільної освіти на Харківщині та проводити її українізацію. До осені 1919 р. в губернії було відкрито близько 100 початкових, середніх шкіл та гімназій. Уводилося україномовне

викладання у діючих школах. Для роботи у них готувалися вчителі на курсах, в університеті [57].

Однак восени 1919 р., з захопленням Добровольчою армією краю та виданням військовою адміністрацією А. Денікіна антиукраїнського наказу № 22, в губернії призупинилася українізація системи освіти та діяльність українських культурно-освітніх організацій. Наслідком цього стало те, що на початку 1920 р. учительський склад губернії скоротився до 780 осіб. Припинилося навчання майже в усіх школах, чисельність яких становила 1600 одиниць. Ці заборони привели до того, що третьому радянському уряду, громадським, культурним організаціям після звільнення Харківщини від Добровольчої армії систему шкільної освіти та проведення її українізації довелося розпочати заново. У Богодухівському повіті, в якому нараховувалося 257 сіл, на початку 1920 р. умовно діяло 136 шкіл, а у решті населених пунктах школи були закриті або не існували зовсім. До початку 1921 р. майже у кожному селі, де вони були відсутні, виділялися приміщення під школи, направлялися до них вчителі, розпочалося україномовне викладання [9].

В Ізюмському повіті, до денікінського вторгнення в губернію, діяли школи майже в кожному селі і великих хуторах. Однак на початку 1920 р. через відсутність вчителів, навчальної літератури, зошитів з 268 шкіл більше половини не працювало. За рішенням повітових органів влади в м. Ізюмі були відкриті курси з підготовки вчителів, зібрані кошти для друкування книжок, виділявся з повітового фонду папір для виготовлення зошитів. Схожа робота щодо відбудови шкіл та проведення їх українізації відбувалася у Сумському,

Лебединському, Ахтирському, Вовчанському, Куп'янському та інших повітах Харківщини [20].

Порівняно з повітовими центрами і селами шкільна мережа м. Харкова знаходилася у дещо кращому становищі. Через те, що школи міста восени 1919 р. залишалися переважно русифікованими, денікінці їх не руйнували, а лише закрили українські та заборонили вивчення україномовних дисциплін. Тому переважно була проведена робота у напрямку українізації шкільної мережі міста. Але в Харкові на 1920 рік виникла гостра проблема з педагогічними кадрами. На всі школи припадало лише 850 учителів, що було недостатньо для проведення належного навчального процесу. До того ж лише 100 вчителів могли вести україномовне викладання [56]. Щоб виправити становище, у Харкові були організовані курси з прискореної підготовки та перепідготовки вчителів.

Вже до початку 1920–1921 навчального року це дало можливість відновити роботу закритих раніше шкіл і відкрити сотні нових. У цей час на Харківщині діяло вже 1900 різнотипних шкіл, у них навчалася 222 тис. учнів, що становило 95% дітей шкільного віку [48]. Майже в усіх школах розпочалося україномовне викладання предметів. Однак через відсутність у них учителів-україністів та необхідної літератури українізація проходила повільно.

З розвитком революційних подій в Україні особливо гостро постала проблема підготовки учителів, перехід педагогічних навчальних закладів на викладання українською мовою, введення українознавчих дисциплін та корекція навчальних планів відповідно до нових умов.

У системі підготовки учителів шкіл була збережена мережа вищих навчальних закладів, що існувала до революції. Але з проголошенням України незалежною державою позиції адміністрації існуючих вищих шкіл помітно змінились. Тому з початку 1918 р. у них починається активний етап створення українознавчих кафедр і введення українознавчих дисциплін. Завдяки ректору Харківського університету Д. Багалію й професору М. Сумцову вже в липні 1918 р. діяли кафедри української історії, української філософії та кафедра українознавства (28 вересня 1918 р.).

Серед провідних напрямків у вирішенні проблем українізації загальноосвітніх шкіл була підготовка учителів до викладання в школах українською мовою та навчання учнів українознавчих дисциплін. Тому виникла необхідність проведення у період літніх шкільних канікул курсів з українознавства для учителів.

Про необхідність створення таких курсів, перш за все для вчителів початкових шкіл, оскільки восени вони мали почати навчання українською мовою, йшлося і на Першому з'їзді українського вчительства на Слобожанщині (15 квітня 1917 р.): «Для підготовки учительського персоналу земства і міста мусять упорядкувати тепер же літом курси українознавства» [46].

Учительський з'їзд в м. Лебедин Харківської губернії, що відбувся 27 березня 1917 р., виніс резолюцію – вимагати від Харківського шкільного округу організації курсів українознавства. Навесні 1917 р. Валківський з'їзд учителів визнав потребу в улаштуванні літніх курсів з українознавства для вчителів [46].

Проблемами організації учительських курсів мали опікуватись органи

місцевого самоврядування. На земських зібраннях та у міських думах проходило обговорення питань облаштування цих курсів, а особливо їх фінансування. Так, шкільна комісія міської думи м. Харкова, обговоривши подібні питання, створила окрему підкомісію, яка б займалась підготовкою літніх курсів українознавства [42].

Для оплати праці лекторів, організації проживання та харчування слухачів курсів потрібні були значні кошти, яких не завжди вистачало. Так, Харківське губернське земство у травні 1917 р. відмовилось виділити кошти п'ятьом учителям для поїздки на курси (із розрахунку півтора карбованця в день на одну особу) [8, арк. 32].

У 1917–1918 навчальному році у більшості шкіл учителі одержували 75 крб. на рік за кожну лекцію. Таким чином, маючи по 30 тижневих лекцій, учитель одержує 2225 крб. за рік, тобто менше 200 карбованців за місяць. Тому часто один учитель мав по 42, 53, а то і по 65 лекцій на тиждень, що значно погіршувало якість його праці: «Це біганина за шматком хліба, а не педагогіка» [60, с.131]. Але там, де лекції читали досвідчені фахівці, курси свою роль виконували. На харківських курсах влітку 1917 р. заняття проводили професори Д. Багалій та М. Сумцов, літератор Г. Хоткевич [41, с. 50–51].

На курсах в Охтирському повіті для практичних занять використовувалась українська школа, щоб вчителі засвоїли не лише теорію, а й методику проведення уроків у школі з українською мовою навчання [38, с. 3].

Однак не можна сказати, що такі короткотермінові курси вирішили проблему підготовки педагогічних

кадрів – занадто нетривалими вони були, та й охоплювали не все вчительство.

У ході роботи другого Всеукраїнського учительського з'їзду учителів 11–12 серпня 1917 р. були спроби проаналізувати роботу літніх курсів учителів. Було прийнято рішення про усунення недоліків щодо організації курсів та проведення нових курсів наступного літа. На засіданні шкільної ради, що проходило 8 квітня 1918 р., були затверджені «Обрахунки видатків на курси». Загальні витрати на проведення одних курсів становили 27975 крб. Комісія визначила, що лекторські курси варто проводити лише в університетських містах – Києві, Харкові та Одесі. Тому за рахунок відраджень викладачів фінансові витрати збільшаться до 84525 крб. [59].

До початку роботи усіх типів літніх курсів організаторами були зроблені остаточні підрахунки їх фінансового утримання. На проведення лекторських курсів у Харкові були заплановані й переведені кошти у сумі 87330 крб.

До початку роботи учительських курсів Міністерство освіти підготувало «Інструкції для лекторів», у яких визначило основні завдання та особливості їх роботи на курсах. Так, лекторам з української мови було визначено головне завдання – практичне навчання учителів української мови, тобто надання допомоги їм в оволодінні навичками читання, письма та розмовної мови [59, арк. 134].

На літо 1918 р. Міністерством народної освіти і мистецтв був складений новий план курсів трьох типів: 1 – лекторські (в Києві, Харкові та Одесі – з 12 травня по 12 червня), 2 – для вчителів середніх та вищих початкових шкіл (зокрема, у Харкові – з 10 червня по 10 липня), 3 – для народних учителів нижчих

початкових шкіл у 50 пунктах по всій Україні [36, с. 43]. Курси літа 1918 р. включали в свою програму не лише загальноосвітні та українознавчі предмети, але і психолого-педагогічні дисципліни [41, с. 52]. На період курсів працюючим учителям надавалась відпустка.

У Харківській губернії пунктами проведення курсів для вчителів нижчих початкових шкіл затвердили такі міста, як Охтирка (Охтирський і Сумський повіти), Зміїв (Зміївський та Ізюмський повіти), Лебедин (Лебединський і Богодухівський повіти), Куп'янськ (Куп'янський і Старобільський повіти), Харків (Харківський і Валківський повіти), Вовчанськ (Вовчанський повіт) [59, арк. 152].

У зв'язку з цим Харківське губернське земство в травні скликало з'їзд представників відділів народної освіти та повітових управ для обміркування питань, пов'язаних з організацією літніх учительських курсів [36, с. 43]. Законом від 2 червня 1918 р. для влаштування курсів для вчителів середніх та вищих початкових шкіл у Харківській шкільній окрузі виділялось 40 410 крб. [59, арк. 32].

Курси в деяких повітах стали свідченням підтримки вчительством ідеї українізації школи.

Проте у частині повітів Харківської губернії очікувані результати цих курсів були знівельовані небажанням місцевих учителів вести навчання в школі українською мовою. У Зміївському повіті вчительство розкололось на два табори: одні підтримували українізацію, інші разом з місцевими чиновниками й інструкторами всіляко їй перешкоджали [32, с. 4].

А от ситуація у двох вищих початкових школах м. Богодухова була кращою. Педагогічні ради обох шкіл постановили українізувати перші класи,

а в старших – увести українознавство та українську мову як окремі предмети [30, с. 4].

Таким чином, проведені курси українознавства за Центральної Ради та Гетьманату стали першими практичними заходами освітянського міністерства з підготовки учителів до викладання українознавчих дисциплін та переходу на навчання українською мовою.

Серед нагальних проблем українізації школи чільне місце відводилося створенню українських підручників як одного з основних засобів навчання та з метою формування нового змісту національної освіти.

У ході роботи I учительського з'їзду його учасники неодноразово звертались до питання видання українських підручників.

Проблема використання українських підручників обговорювалась також в учительському середовищі на місцевому рівні. Так, 15 квітня 1917 р. у м. Харкові в ході роботи першого з'їзду українських учителів Слобожанщини з'ясувались питання українізації школи. У доповіді учителя Стороженка про шкільні підручники йшлося, що для учнів першого класу можна використовувати «Буквар» Б. Грінченка, читанку «Рідне слово» С. Черкасенка і арифметичний задачник Степовика (Комарова). Меншою мірою придатні, але все ж таки задовольняють потреби учителів першого класу, «Буквар» С. Черкасенка та читанка «Рідне слово» Б. Грінченка. Для учнів другого та третього класів були придатні читанки «Віночок» О. Білоусенко, задачник з арифметики Степовика (Комарова) та «Коротка граматики» Г. Шерстюка (у двох частинах). Деякі гірші справи були з підручниками для четвертого класу нижчої

школи. Для нього взагалі була відсутня читанка, а інші підручники можна було пристосувати для навчання [42]. Складніше було з навчальною літературою для старших класів. Професор Д. Сумцов констатував, що для середньої школи українських підручників не було зовсім. Це і стало однією з перешкод для початку суцільної українізації школи.

Проте, за повідомленнями місцевої преси, вже на початку липня 1917 р. вийшли у світ програми і термінологія з арифметики, термінологія з граматики та географії. Друкувались читанки для першого класу, готувались до видання читанки «Веселки» й арифметичні задачники. Видавництво «Криниця» також повідомляло, що незабаром побачать світ підручники Б. Грінченка «Українська граматики» (азбука) та подружжя Грінченків – читанка «Рідне слово» [2, с. 212]. Для замовників вказувалась адреса видавництва й умови пересилки підручників.

Появі перших українських підручників за часів Центральної Ради треба завдячувати видавництвам, що існували на теренах України. Всього в 1917 р. їх налічувалось 78 [2, с. 214].

Хоч на шляху підготовки українських підручників і забезпечення ними початкової ланки навчання було багато перешкод, але можна констатувати, що за дуже короткий час існування Центральної Ради все ж таки вдалось, хоч з деяким запізненням, в основному забезпечити нижчі початкові школи необхідними підручниками. Це була навчальна література, що передруковувалась із раніше виданої. Але для її удосконалення комісії видавничого відділу аналізували зміст і пропонували внести корективи до наступних видань.

Уперше за Гетьманату на державному рівні питання про шкільні підручники було розглянуто на нараді представників земських і міських органів самоврядування та Міністерства освіти, що проходила у м. Києві 15–17 травня 1918 р.

Значний внесок у формування національного змісту освіти внесли комісії видавничого відділу, які за часів Гетьманату стали називатись експертними. Вони продовжували свою роботу з рецензування існуючих українських підручників, а також їх рукописів, розпочату ще на початку квітня 1918 р., і приймали рішення про придатність чи непридатність їх до друкування та використання у навчальному процесі. За період з 28 червня по 6 вересня 1918 р. у 12 видавничих товариствах було замовлено найбільш необхідні на той час навчальні посібники, тираж яких сягав 2 млн. 310 тисяч примірників. На ці замовлення було використано більшу частину виділених державних коштів [2, с. 218].

Розглянувши асортимент друкованої продукції для шкіл, неважко помітити, що в ньому майже відсутні підручники з українознавчих дисциплін, таких як історія та географія України, історія українського письменства. Переважно це були букварі, читанки, граматика та арифметика. Особливу складність у роботі мали учителі історії. Наявність лише одного шкільного підручника Г. Коваленка «Оповідання з української історії для початкових шкіл» та опублікованих наукових робіт М. Грушевського не могла задовольнити всіх потреб.

На території Харківської губернії в 1918 р. працювали такі друкарні: в м. Харкові – «Рідна думка», «Рух», «Союз», «Українська бджола», у Валках – «Український голос» та деякі інші маленькі

друкарні, створені «Просвітою». За сприяння І. Геращенка відкрилася українська книгарня «Дзвін», яка ще й друкувала щотижневу газету «Рідне слово».

У 1918 р. найбільше книг на території Харківської губернії випустила друкарня «Союз» – 36 книг. Проте це була в основному передрукована література, навчальної літератури у вигляді підручників було мало. Але все ж таки за власний рахунок в 1918 р. харківське видавництво «Союз» прийняло до друку хрестоматію з української літератури, підготовлену М. Плевако, та «Шкільний український словник», упорядником якого був Г. Хоткевич [2, с. 223].

Також 1918 р. друкарнею «Союз» було випущено книгу М. Сумцова «Слобожанське: історико-етнографічна розвідка». Це дослідження – спроба вченого першим зробити історичний огляд життя населення Слобожанщини. Ще «Союзом» було видано книгу Д. Багалія «Історія Слобідської України». В передмові до видання історик пише: «Тепер, коли український нарід скинув кайдани, у нього збільшилася потреба знати свою історію... її треба знати і нашій інтелігенції, котра працюватиме серед населення, і самому народові, котрий своєю кров'ю обороняв сю країну од ворогів» [1, с. 2].

Станом на літо 1918 р. ще побачили світ такі книги харківських просвітян: «Начерк розвитку української літературної мови» М. Сумцова; «Заселення Південної України», «Український філософ Г. С. Сковорода» Д. Багалія; «Кооперація в Галичині» Г. Хоткевича; «Короткий нарис української мови» О. Синявського; «Слобідські письменники – Гулак-Артемівський, Квітка і інші» М. Плевако; «Мовознавство в Слобідській Україні» С. Таранушенка та ін.

Проте питання забезпечення підручниками шкіл залишалося й надалі не закритим.

Велику роль у розбудові української системи освіти відіграли товариства «Просвіти». Одним із принципів їх роботи, закріплених в статутах, було введення навчання українською мовою: «...тільки освіта на рідній мові дасть рівність в культурній сім'ї народів». Вони існували за рахунок членських внесків. Кожен член товариства робив внесок у 2 крб. на рік [60, с. 131]. Навесні 1917 р. з ініціативи Д. Багалія (голова), І. Світличного (секретар), М. Сушицького, Д. Зеленіна та інших діячів науки та культури в Харкові було засновано товариство «Просвіта» ім. Г. Квітки-Основ'яненка [49, с. 50]. Після цього розпочалося виникнення товариств у багатьох населених пунктах Харківщини: 9 квітня – Суми, 12 квітня – Люботин, 18 квітня – Лозова, 20 квітня – Куп'янськ, 30 квітня – Зміїв і т. д. На 1919 р. таких товариств на Харківщині було 300.

«Просвіти» активно підтримували процес українізації. До здобутків діяльності місцевих «Просвіт» потрібно віднести відкриття в селі Котельва Охтирського повіту української гімназії [8, с. 73]. Зусиллями інтелігенції були створені товариство «Народний дом» у Краснокутську [7, арк. 1] та Ольшанський культурно-просвітницький гурток «Рідна хата».

Велике значення мало відкриття товариством «Просвіта» в м. Харкові Першої української гімназії ім. Б. Грінченка. Плата за навчання складала 60 (у підготовчому класі) та 80 (у першому та другому класах) крб. на рік [17, арк. 87]. У грудні 1917 р. за постановою педагогічної ради гімназії і за згодою товариства

«Просвіта» було вирішено доповнити гімназію старшими класами. У січні 1918 р. гімназія стала існувати у складі двох підготовчих і 1–7 класів. На посаду директора гімназії педагогічною радою було обрано М. Плевако [39].

Також за сприяння «Просвіти» було відкрито Українську гімназію імені Т. Шевченка у Барвінковому Ізюмського повіту, у м. Лебедині, а в селах повіту – 10 початкових та семирічних шкіл.

Велике значення мали й публічні лекції, організовані «Просвітами», адже вони часто компенсували брак знань пересічних громадян, навіть учителів, у сфері українознавства. Так, 25–26 лютого 1918 р. майже у всіх школах Богодухівського повіту були проведені читання, присвячені пам'яті Т. Г. Шевченка. Такі ж читання були проведені і у Коломаці Валківського повіту. Серед населення також продовжували активно працювати «Просвіти», здійснюючи бібліотечну, лекційну та драматичну форми культпросвітництва.

Заслугою просвітян є також розвиток аматорського театру, який давав простим людям можливість долучитися до надбань української та світової культури. В одній із газет зазначається, що жителі Солоницівки Харківського повіту ходять на вистави, і вони їм подобаються. А от кінематограф «люди не сприйняли» [23].

У видавничій справі зуміли проявити себе і місцеві осередки. Так, Куп'янська «Просвіта», маючи власне видавництво, до червня 1918 р. надрукувала 500 примірників статуту товариства, стільки ж примірників збірника поезій «Ще не вмерла Україна» [52, с. 112].

Вовчанська повітова «Просвіта», у статуті котрої зазначалося, що вона заснована для поширення освіти

і національно-політичної свідомості серед українського населення, зібрала 451 крб. 60 коп. на друк брошур [52, с. 112]. Видавнича ж комісія Харківського українського товариства «Просвіта» імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка головну увагу зосередила на публікаціях науково-популярного характеру, створенні книгарень. Координація дій з іншими осередками, де були власні видавництва, наприклад, Куп'янським, створила можливість ефективнішого поширення книжкової продукції.

Після звільнення Харківщини від Добровольчої армії «Просвіта» відновила свою роботу щодо українізації освіти.

Отже, проведене дослідження показало, що з початком Лютневої революції в Росії і створенням у 1917 р. Центральної Ради з'явилися великі можливості для українізації шкільної освіти.

Зважаючи на прорахунки в процесі українізації шкільної освіти протягом 1917–1918 рр., варто зазначити, що здійснені реальні кроки на території Харківської губернії все ж таки дали можливість частково провести українізацію школи. Набутий у тих умовах досвід має неоціненне значення. А більшість реформаторських ідей, започаткованих у революційний час, були взяті на озброєння радянською владою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1990. 256 с.
2. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. 368 с.
3. Видавництво «Рух». *Відродження*. 1918. 19 (6) травня.
4. Грінченко Б. Українська граматика. Київ, 1917. 93 с.
5. Грінченко Б., Грінченко М. Рідне слово. Українська читанка. Перша після граматики книга для читання. Годиться для підготовчого класу середньої школи. Вид-во 2-ге з додатком. Київ: Криниця, 1917. 197 с.
6. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 29. Оп. 1. Спр. 1234. 1 арк.
7. ДАХО. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 1245. 1 арк.
8. ДАХО. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 89.
9. ДАХО. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 131.
10. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3062. 115 арк.
11. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3065. Арк. 2 зв. – 53 зв.; 55 зв.– 164 зв.; 167 зв. – 184 зв.; 186 зв. – 195 зв.
12. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3066.
13. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3067. 162 арк.
14. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3068. Арк. 158.
15. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3069. 152 арк.
16. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3071. Арк. 19.
17. ДАХО. Ф. 306. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4, 17, 32, 76, 87, 163.
18. ДАХО. Ф. 306. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 169, 171, 172, 192.
19. ДАХО. ФР. 820. Оп. 1. Спр. 1а.
20. ДАХО. ФР. 1630. Оп. 1. Спр. 74.
21. До 100-річчя подій української революції 1917–1921 рр. URL: http://archives.kh.gov.ua/?page_id=13185
22. Електронний архів Українського визвольного руху. Державний архів Сумської області. URL: <http://avr.org.ua/index.php/Ust/109/?a=1>
23. Земське діло. 1918. № 319 (27 липня). С. 4.
24. Земське діло. 1918. № 320 (28 липня). С. 4.
25. Земське діло. 1918. № 324 (2 серпня). С. 4.
26. Земське діло. 1918. № 325 (3 серпня). С. 4.
27. Земське діло. 1918. № 327 (6 серпня). С. 4.
28. Земське діло. 1918. № 329 (8 серпня). С. 4.
29. Земське діло. 1918. № 331 (10 серпня). С. 4.
30. Земське діло. 1918. № 346 (30 жовтня). С. 3–4.
31. Земське діло. 1918. № 359 (6 грудня). С. 4.
32. Земське діло. 1918. № 364 (12 грудня). С. 4.
33. Кравченко Т. М., Сорочан Н. А. Становлення української національної школи на Харківщині. *Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. 2001. Вип. 4. С. 91–96.

34. Кравченко А. А. Українська загально-освітня середня школа в період визвольних змагань (1917–1920 рр.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Запоріжжя, 2002. 20 с.
35. Кудлай О. Б. Українська Центральна Рада. Протоколи II–IV сесій. Документи (квітень–жовтень 1917 р.) / відп. ред. В. Ф. Верстюк. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2015. 222 с.
36. Маньківська Т. О. Українізація шкіл і вчительство на Слобожанщині у 1917–1918 роках. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 4. С. 41–45.
37. Народное дело. 1917. № 114 (20 вересня). С. 4.
38. Нова громада. 1917. № 15 (28 листопада (11 грудня)). С. 3.
39. Нова громада. 1918. 3 червня. 4 с.
40. Передерій І. Г. Відродження та становлення українського національного загально-освітнього шкільництва за доби Центральної Ради. *Соціально-політичні та правові проблеми формування особистості і держави: зб. наук. пр. (за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 23–24 жовтня 1997 р.)*. Хмельницький, 1998. С. 126–129.
41. Передерій І. Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект. Полтава: вид-во ПолтНТУ, 2009. 160 с.
42. Перший з'їзд українського учительства на Слобожанщині. *Рідне слово*. 1917. № 5 (29 квітня). С. 1–2.
43. Рада Міністрів. *Нова Рада*. 1918. № 70 (28 (15) квітня). С. 3.
44. Резолюції II Всеукраїнського учительського з'їзду в Києві. *Вільна українська школа*. 1917. № 1. С. 24.
45. *Рідне слово*. 1917. № 2 (8 квітня). С. 4.
46. *Рідне слово*. 1917. № 4 (22 квітня). С. 4.
47. *Рідне слово*. 1917. № 6 (30 квітня). С. 4.
48. Розовик Д. Ф. Перші кроки національної школи. Про освітнянський аспект у діяльності Української Центральної Ради. *Наука і суспільство*. 1993. № 2. С. 18–22.
49. Розовик Д. Ф. Формування української шкільної освіти в Харківській губернії (1917–1920 рр.). *Вісник КНУ ім. Т. Г. Шевченка*. Київ, 2010. № 100. С. 50–52.
50. Сорочан Н. А. Діяльність Харківського губернського земства у справі управління освітою і культурою за часів українських національних урядів (березень 1917 року – грудень 1918 року). *Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія Історія та географія*. Харків: Майдан, 2011. № 40. С. 100–104.
51. Сорочан Н. А. Ліквідація Харківського навчального округу в Україні у 1917–1919 роках. *Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Серія Історія*. Харків: Майдан, 2012. № 45. С. 110–113.
52. Сорочан Н. А. Харківське товариство «Просвіта» і відродження української школи за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Збірник наукових праць: історичні науки*. Харків: Основа, 1998. Вип. 1. С. 110–115.
53. Сумцов М. Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків: Видавництво «Союз», 1918. 240 с.
54. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. / упоряд. Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. Київ: Наукова думка, 1997. 422 с.
55. Хоткевич Г. Кілька думок. *Рідне слово*. 1917. № 2 (8 квітня). С. 2–3.
56. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 153.
57. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 374.
58. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 951.
59. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 444.
60. Цепков Д. О. Українізація школи на Харківщині за часів Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Збірник наукових праць / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2012. Вип. 44. С. 130–132.
61. Чепіга Я. Задачник для початкових шкіл. Рік перший і другий. Придатний для середніх шкіл. Київ: Вид-во т-ва «Українська школа». 64 с.
62. Шерстюк Г. Граматика української мови. Київ: Вид-во т-ва «Вернигора», 1917. Ч. 1. 76 с.